

בימים ההם בזמן הזה – משנת אל-בנא במבחן המציאות של 2020

ההגות האסלאמית בתקופה המודרנית צמחה והתפתחה בהתאם למציאות החיים במרחב הערבי והמוסלמי, שבמרכזה עמד החיכוך – הצבאי, הפוליטי, הכלכלי ובעיקר התרבותי – עם המערב (ולמים עם ישראל). לכאורה, בנא היה עוד הוגה בשרשרת הרעיונית של אנשי ספר ורוח, לפניו ואחריו, שניסו להתמודד עם תוצאות העגמות של החיכוך הזה והשיבו לשאלה "איפה טעינו" בתשובה (תרתי משמע): "האסלאם הוא הפתרון". מה הפך דווקא אותו לאייקון בידורי בעולם האסלאם הפוליטי, שתורתו חיה ונושמת גם כ־70 שנים אחרי מותו, בעוד רוב קודמיו, מוריו ורבותיו מפרנסים בעיקר סמינרים היסטוריים ועבודות מחקר באקדמיות מערביות?

שאלה זו מתחדדת עוד יותר נוכח ההקצנה שעברו רבים מתלמידיו, והתנערותם ממה שהם תופסים במשנתו כמתינות ורכות שאבד עליהן הכלח. אחרים פנו דווקא לקו פשרני ומפויס יותר ממנו, לפחות ברטוריקה. מחלוקת זו קנתה אחיזה אפילו במעגל המשפחתי הקרוב של בנא עצמו: אחיו הצעיר, גמאל (שמת ב־2013), היה מלומד דתי מתון וליברל, סוציאליסט למחצה; חתנו, סעיד רמצ'אן, היה ממקורביו של סייד קוטב, מוביל ההקצנה שחלה ב"אחים המוסלמים" בעידן הנאצריזם, ואף הוגלה לאירופה בשל מעורבותו בחתרנות נגד המשטר המצרי; ואילו נכדו, טארק רמצ'אן, שחי וגדל בגולה האירופית הדוויה, נחשב עד לשנים האחרונות סמל ל"דיאלוג בין תרבויות" ולסינתזה בין אסלאם ובין מערב (עד שהואשם בשורת תקיפות מיניות וכוכבו דעך).

סוד כוחו של בנא וחיותה של משנתו גם בימינו מצויים, אפוא, בנסיבות הייחודיות שמקשרות בין הזמן והמרחב שבהם פעל ובין המציאות הנוכחית במזרח התיכון:

בנא כתב ופעל בשנים שבהן הסדר העולמי והאזורי הישן התמוטט, ועל עיצוב הסדר החדש התנהל מאבק שטרם הוכרע. המסרים שלו פנו לציבור מסורתי שטרם התאושש מקריסת האימפריה המוסלמית (והח'ליפות להלכה) האחרונה; ש"נשטף מלמעלה" ברוח חילונית ומערבית; שחיפש שביל זהב בין וטניה (פטריוטיזם) לבין קומיה (כלל־ערביות); שסיפרו לו אגדות ומיתוסים על מורשת פרעונית מפוארת, אבל חי בפועל תחת כיבוש בריטי ומלוכה מושחתת "מטעם"; שחווה את עלייתו ונפילתו של הפשיזם ואת תחילת המלחמה הקרה בין הגושים; ושראה לנגד עיניו את הציונות, אויבת שנואה, מקימה מדינה. קווי הדמיון בין מציאות זו ובין מה שאנו מכנים כיום "הטלטלה" (במזרח התיכון ובמערכת הבינ־לאומית) ניכרים לעין. "עולם הבעיה" חזר (למעשה הוא נותר כאן תמיד) – ועמו אותו סט פתרונות, שבמרכזו "חזרה לאסלאם של פעם" כמזור האולטימטיבי.

תפיסת העולם של בנא ייצגה "שלם אסלאמי" שמחבר בטבעיות בין המאה ה־7 ובין המאה ה־20 (וכיום ה־21). לעומת התפיסות המתחרות שרווחו בזמנו, שנשענו על רעיונות מודרניים ומערביים אך קרסו מול המציאות הכלכלית, החברתית והתרבותית במצרים ובאזור – המענה של בנא נתפס במרחב הציבורי שבו פעל מוכר ולגיטימי. כזה שמשמר אותנטיות אסלאמית עשירה, ומאפשר התמודדות עם אתגרי המודרנה. הוא דיבר "בשפה ברורה ובנעימה קדושה", אך נמנע מירידה לפרטים שהיו יכולים לעורר ספק לגבי היתכנות היישום של תורתו, והותיר מקום רב לפרשנות ול"וריימה" עם המציאות. מנהיגים אח"סיים בני זמננו, דוגמת ע'נושי בתוניסיה, אימצו גישה זאת שעברו מהאופוזיציה לשלטון.

התפיסה הייחודית של בנא (וממשיכיו) את מושגי הזמן והתמורה משתלבת באותה "זרימה". הנכונות לגלות אורך רוח, "לא לפחד מדרך ארוכה", להשקיע בפיתוח תשתית קהילתית רחבה, ולרכוש בהדרגה את אמון הציבור הרחב – משקפת את בחירת בנא בהתפתחות אבולוציונית על־פני מהפכה, ואת הנטייה להעדיף, ככל הניתן, את השימוש באמצעים לגיטימיים על־פני הפעלת כוח ואלימות (שאינן פסולות לכשעצמן). תפיסה פרגמטית זו מאפשרת התאוששות רעיונית וארגונית לאחר נפילה לקרשים, דוגמת הדחת "האחים המוסלמים" מן השלטון במצרים ב־2013, והצגתה בדיעבד כמהמורה נוספת בדרך לניצחון.

ההישענות של בנא על כלל החברה (במקרה שלו, המצרית) ושיתוף הפעולה עם מרכיביה מושתתת על ההנחה, כי תמורה יסודית עשויה לשגשג ככל שהיא תבצע על קרקע חברתית, תרבותית וארגונית פורייה. לעומתו, המתחרים הקיצוניים, "שעקפו מימין" אותו ואת "האחים המוסלמים" – מאז ימי קוטב ורעיון ה"תכפיר", דרך ארגוני הג'האד במצרים, עבור דרך אל־קאעדה וכלה בדאעש – היו ונשארו תנועות אוונגרד, הנעדרות אחיזה ציבורית של ממש בדעת הקהל הערבית והמוסלמית. הפתרונות המהפכניים שהציעו לאורך השנים: החל ברצח סאדאת, עבור דרך פיגועי 11 בספטמבר וכלה בכינון "המדינה האסלאמית" כח'ליפות, נתפסו כפתנה (מלחמת אחים) או כבומרנג שרק העמיק את חדירת המערב למזרח התיכון. כפועל יוצא, בחשבון הכולל של "הטלטלה" באזור, נתפסה הסלפיה־הג'האדיה על גווניה ופלגיה כאחת ממחוללות התבערה, וצבעה את היריב – האסלאם הפוליטי – באור מתון ולגיטימי יותר.

בתמונת ראוי, גם הסינתזות המתונות למיניהן משמאל ל"אחים המוסלמים" בין האסלאם ובין תפיסות חילוניות, כשלו במבחן הציבור והזמן. בחברה שמרנית שהתבססה מאות

שנים על הפרדה דיכוטומית בין טוב ורע, הנטייה הרווחת הייתה ונותרה לצדד באחד הקצוות: "סוציאליזם ערבי", לאומיות חילונית, חקיקה אזרחית והפרדה (אגרסיבית יותר או פחות) בין דת ומדינה – או כל החבילה הדתית. אין "באמצע". מי שלמדו זאת על בשרם היו בין היתר: הרפורמיסטים באיראן (שדיברו על דמוקרטיה אסלאמית); מפלגות הימין-מרכז בתורכיה (עם נוסחאות כמו: "אני דתי – המדינה חילונית"); המפלגות המסורתיות במצרים ובסוריה; ושליטים צבאיים כמו סאדאת (הנשיא המאמין והאנטי-נאצריסט) במצרים ונמירי (הסוציאליסט שהחיל את השריעה גם על הנוצרים) בסודאן.

בנסיבות שבהן בנא כתב ופעל, האיום החיצוני – בדמות הכיבוש הפיזי והתרבותי של המערב את המזרח התיכון – היה עדיין העניין המרכזי, ודחק את המאבק הפנימי במשטרים החילוניים למקום השני. בנא תיאר את ההתמודדות עם המערב (ועם הנצרות) כמאבק קיומי, ודחה כל השפעה של תפיסות עולם, ערכים ותוצרי תרבות מערביים על "אומת המאמינים". בה בעת, הוא ראה באימוץ כלים מערביים, כמו טכנולוגיה ומדע, אמצעי שיאפשר לחברה המוסלמית להתקדם. מרחב הקיום הזה, שבין הכלים והמהות, מאפשר עד היום ל"אחים המוסלמים" ולמשטרים המזוהים עמם לתמרן ולהתגמש בהתאם למציאות, בלי להיתפס צבועים. זאת, בעוד משטרים אחרים – למשל בית המלוכה הסעודי, המחויב לכאורה לאסלאם הוהאבי הדוגמטי והנוקשה – מתויגים זה שנים כפוסחים על שני הסעיפים, ומתקשים לקדם רפורמות ברוח הזמן בלי להיות מוכתמים ככופרים.

הביטוי הארגוני המגובש שיצר בנא לתפיסותיו, תוך חתירה מוצהרת להרחבת ההשפעה הציבורית עד כדי תפיסת השלטון, שרד במבחן הזמן והמרחב. זהו הארגון העממי היחיד ששרד

אחרי מאה שנות תהפוכות במזרח התיכון, בעוד ארגונים חילוניים וצעירים ממנו התמוססו או נותרו כמסגרת שלטונית ריקה מתוכן (הבעת' בסוריה, FLN באלג'יריה, פתח בזירה הפלסטינית). במבחן המרחב – הבשורה של בנא יצאה ממצרים לכל רחבי המזרח התיכון וצפון אפריקה ואף לקהילות מוסלמיות במערב, לבשה צורות ייחודיות בהתאם לנסיבות הפוליטיות והחברתיות המקומיות בכל זירה, ונותרה עד היום מעין רשת עולמית (גם אם רופפת) של "אחים לדרך". חלק מן השלוחות השתלבו במערכות הפוליטיות עד כדי הגעה לשלטון (כולל במצרים עצמה), ומעט מהן עדיין מחזיקות בו באופן מלא (תורכיה, רצועת עזה), חלקי (תוניסיה, לוב) או ייצוגי (מרוקו).

מבין שלוחות "האחים המוסלמים" הפעילות, הקורא הישראלי מכיר בעיקר את חמאס ואת התנועה האסלאמית בישראל, על שני פלגיה: הצפוני והדרומי. אלו הן דוגמאות מובהקות לארגונים המצליחים לשמר מחויבות בסיסית לתפיסות של בנא ושל ממשיקיו, יחד עם גילויי גמישות, פרגמטיזם ופרקטיות המתחייבים מהחיים עצמם. גישתו התקיפה של בנא כלפי "הציונים" וישראל (שהייתה בת פחות משנה במותו), גולמה בתפיסתו חסרת הפשרות כלפי אויבים חיצוניים בכלל (כמו בריטניה). ב"רסאלת (איגרת) אל־ג'האד" שלו, שהפכה למסמך יסוד בתרבות הג'האדית, קרא בנא להקדיש את החיים החד־פעמיים למוות כשהיד. ההטפה האנטי־ציונית שלו ושל יורשיו, שכללה נימות אנטישמיות חריפות, תורגמה גם למעשים, שעה שבין חסידיו היו מי שהתגייסו למלחמה ב־1948 לצד הצבא המצרי.

באמנת חמאס מיוחסת לבנא אמירה, לפיה: "ישראל תקום ותוסיף להתקיים עד שהאסלאם ימחה אותה, כפי שמחה את מה שקדם לה". מתי זה יקרה? בנא נהג לעודד את חסידיו לגלות אורך

רוח מול קשיי המציאות בפסוק הקוראני: "בעוד זמן מה תדעו על מה מודיע הוא". לשון אחר, המרחב שבין החזון ובין המעשה גדול לפחות כמו המרחב שבין הים לבין הנהר.

סא"ל (מיל') דב דל,
לשעבר ראש ענף מזרח תיכון
בחטיבת המחקר באמ"ן